

העם משתלט על ממונו: לידת המושג "כספי ציבור" באתונה העתיקה

המושג "כספי ציבור" כל כך מושרש אצלנו שאינו טעון הסבר, ובלעדיו גם למושגים בסיסיים אחרים, כגון שוחד ומעילה (במובנם המודרני), אין משמעות. ואולם, כפי שאתונה בעת העתיקה נחשבת למולדתם של רבים מהמוסדות ומהמושגים הקשורים בתודעתנו בארגון המדינה, דוד שפס מראה כי העיקרון של כספים השייכים לציבור לא היה קיים בחברה היוונית בתקופה הארכאית והוא התפתח בהדרגה עם צמיחתה של הדמוקרטיה האתונאית, כאשר נמצאו לאנשי אתונה דרכים לחייב את העשירים לממן את ההוצאות הציבוריות ושיטות לפקח על המימון.

עם זאת, השמטת הפן הפיננסי מפתיעה למדי. בעשורים האחרונים הקדישו חוקרי העת העתיקה תשומת-לב רבה לכלכלה העתיקה, להשפעתה על הפוליטיקה, על התרבות ועל ההתיישבות, למידת הגלובליזציה שבה, למידת החופשיות שלה, למקומם היחסי של המסחר, התעשייה והחקלאות. אנו יודעים לספר על העימותים הכלכליים שהביאו לרפורמות של סולון (Solon) אשר הניחו את היסודות לחוק האתונאי, לעלייתו של הטירן פייסיסטרטוס (Peisistratus), ולרפורמות של קלייסתנס (Cleisthenes) – כל אלה בישרו את ראשיתו של משטר שהתפתח אחר כך לדמוקרטיה. ואולם בספרי ההיסטוריה הסיפורים האלה, המרתקים כשלעצמם, לא נותנים מענה על השאלה המעשית: איך עבר ניהול כספי המדינה לידי העם? אין זה נובע מחוסר מודעות לחשיבותו של ניהול הממון ומקומו בהתפתחות היסטוריות: אדרבא, קשה לחשוב על היסטוריון כיום שהיה מתאר התפתחות ארוכת-טווח בלי להתייחס לפחות לבעיות הפיננסיות שהגבילו את ה"שחקנים" העיקריים. גם היוונים עצמם היו מודעים היטב לחשיבות הכוח הכלכלי: די להזכר בנאום פריקלס לקראת היציאה למלחמת הפלופונס, שבו הוא מונה את אוצרותיה הפיננסיים של אתונה כערובה לניצחון במלחמה (תוקידידס 2:13).

גם במאמר זה איני מתיימר לספק ניתוח מעמיק, אלא לתאר את המנגנונים שיצר העם האתונאי כדי לפקח על כספיו, מנגנונים שבלעדיהם אי-אפשר לתאר לא את הדמוקרטיה ולא את האימפריה האתונאית. המנגנונים האלה ידועים היטב; הם תוארו בפרוטרוט על-ידי אוגוסט בק (August Böckh) לפני כ-200 שנה, וספרו עודנו (לבושתנו) התיאור המקיף ביותר של הניהול הפיננסי האתונאי. פיתוח

לא רק המילה "דמוקרטיה" אלא גם המושג עצמו הומצאו באתונה כחלק מהתפתחות שחלו, בעיקרן, במאה השישית ובמאה החמישית לפנה"ס. שלבי ההתפתחות הזאת ידועים ומשורטטים בכל תיאור של תולדות יוון העתיקה: שחרור העניים הכפריים משעבודם לבעלי האחוזות; הטירניה ששברה, במידה מסוימת, את הכוח הפוליטי של המשפחות הגדולות; ארגונו מחדש של המבנה הפוליטי על בסיס גאוגרפי כדי לפזר את כוחן של המשפחות הגדולות; קביעת משרות על-פי הגרלה ורוטציה; אספות עם תקופות וריבוניות; ועוד כהנה וכהנה. בכל אחד מנושאים אלה יש מקום רב לדיון ולמחקר, וכמובן אפשר להפיק ממנו לקחים מאלפים בנוגע לדמוקרטיה המודרנית, הקרובות מאוד לדמוקרטיה האתונאית באידאולוגיה ורחוקות ממנה מאוד במבניהן ובמוסדותיהן.

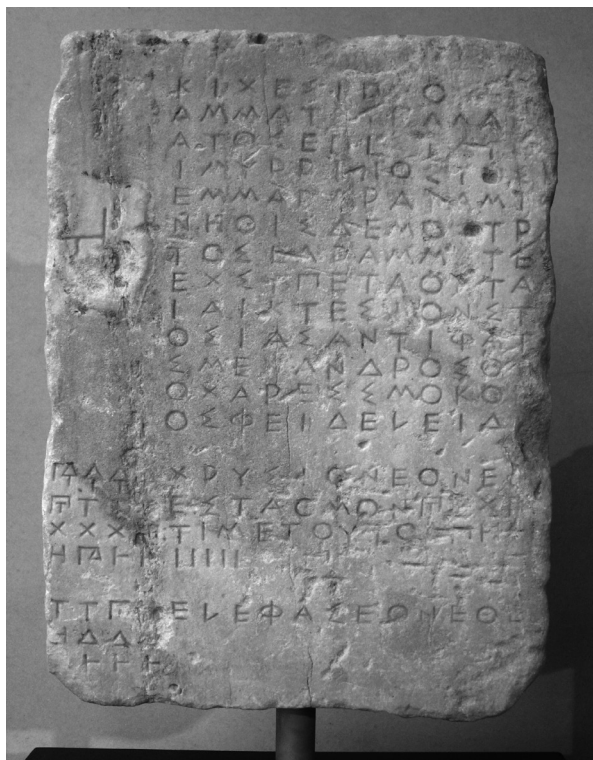
ההיסטוריוגרפיה המודרנית מתייחסת בדרך-כלל להיבטים הפיננסיים בהתפתחותה של הדמוקרטיה האתונאית כאל פרטים טכניים בתוך התמונה הגדולה, תמונה שקווי היסוד שלה הם פוליטיים וחברתיים. הסיבה העיקרית לגישה הזאת היא ללא ספק הנטייה של היסטוריונים לכת בעקבות מקורותיהם. המקורות העיקריים שדנים בהתהוות הדמוקרטיה האתונאית הם ה**היסטוריה** של הרודוטוס והחיבור **מדינת האתונאים** המיוחס לאריסטו; הראשון מתמקד בפוליטיקה ולא בכלכלה, והשני דן בסידורים הפיננסיים של המדינה בדיון נפרד מן הסיפור ההיסטורי.

פרופסור דוד שפס מלמד היסטוריה יוונית עתיקה במחלקה ללימודים קלאסיים באוניברסיטת בר-אילן.

דוא"ל: dschaps@gmail.com

ה"נשוף של אתונה" על מטבע אתונאי שערכו ארבע דרכמות, המאה החמישית לפני הספירה

כתובת אבן המסכמת את הוצאות המדינה על בניית פסל-הענק Athena Parathenos, שבנה הפסל פידיאס בשנת 440 לפני הספירה

האלה היו דו־סטריים: אומיוס (Eumaeus), רועה החזירים הנאמן של אודיסאוס, מספר שהיה יכול לצפות לקבל ממנו נכסים,

דברים כמו שאדון בעל נפש נותן למשרתו,
בית וחלקה ואשה מחוזרת [...] (אודיסאה 14.62-14.64)

נכונותו של אודיסאוס לספק את הצרכים האלה היא שמגדירה אותו כ"אדון בעל נפש"; אבל אילו לא רצה אודיסאוס לספק אותם – כפי שהתנהגו המחזרים – לא היה לאומיוס לאן לפנות. גם אורח שבא לבקר את אומיוס היה יכול לקבל ממנו סעודה דלה ומעיל להתכסות בו בלילה – כלומר, הדברים הדלים הנמצאים בבית המשרת לצורכי עבודתו. אם ירצה יותר, אין לו לאן לפנות אלא לביתו של אודיסאוס. קופה ציבורית אין, לא קופה שבה האצילים משתפים את הונם ולא קופה שבה העניים מאוגדים לעזרה הדדית.

סיפורי הגיבורים של הומרוס אמנם אינם עדות היסטורית, אבל החברה שהוא מתאר היא חברה אמיתית, שכמוהייתה בתחילת התקופה הארכאית ביוון, מאות שנים אחרי המאורעות שעליהם הוא מספר. לקראת סופה של התקופה הארכאית המבנה הכלכלי-החברתי לא השתנה ככל הנראה: כשהיה צורך בממון פנו אל המשפחות הגדולות. כאשר כילתה אש את המקדש הכלל-יווני בדלפי במאה

המנגוונים האלה הוא שאפשר לעם, לראשונה בהיסטוריה, לנהל כספי ציבור – מושג המקבל משמעות רק עם השתלטות העם האתונאי על אוצרותיו.

ציבור בלי כספים

החלטות קולקטיביות ביוון לא החלו עם גירוש הטיירנים מאתונה בשנת 510 לפנה"ס. כבר בשירי הומרוס, שחוברו כנראה במאה השמינית או השביעית לפנה"ס ומתארים חברה עתיקה עוד יותר, אפשר להבחין בין שני פורומים להחלטות. במועצת המנהיגים משתתפים האצילים, כל אחד בעל כוח בפני עצמו, הדיון במועצה חופשי לגמרי, והחלטות מתקבלות בסוף על דעת כולם; באספה הכללית של כל האוכלוסייה, מי שכינס את האספה – תמיד אחד מבני האצולה – מציג בפניה את הצעתו ומקבל את תמיכתה או את סירובה. עדיין אין זו דמוקרטיה, לא מיניה ולא מקצתיה: כל אחד מהמשתתפים מכיר את יחסי הכוח בין חברי הקבוצה, ומצפים ממנו להתנהג בהתאם. אם אדם שאינו ראוי לכך בגלל מעמדו מנסה לדבר, אדם חזק וחשוב ממנו עלול להשתיקו בכוח, וההחלטה הסופית מתקבלת לפי דעתו של החזק ביותר, אף כי בסופו של דבר היא נחשבת להחלטת כולם והכול נוהגים לפיה. כבר אצל גיבורי הומרוס קיימת הזדהות קולקטיבית המאפשרת פעולה משותפת.

כך היה בנוגע לדיון ולקבלת החלטות; אבל ברגע שהיה מדובר בהוצאת ממון, לא היה שום רכוש ציבורי שאותו היה אפשר לנצל. בתחילת ה**איליאדה**, כאשר אגממנון (Agamemnon) נאלץ להשיב את השבויה שבידיו לאביה, אין לו אפשרות לקבל אחרת תמורתה, אלא אם יקח את אחת השבויות של מישהו אחר. כל השבויות חולקו, ולא נותרה אף אחת כרכוש הכלל. בספר השמיני של ה**אודיסאה**, כאשר אלקינואוס (Alcinous) מלך הפייאקים (Phaeacians) רוצה לכבד את אורחו במתנות, הוא מטיל את ההוצאה על שנים-עשר נסיכים; בספר השלושה-עשר, כשהוא יודע שהאורח הוא הגיבור אודיסאוס (Odysseus) המפורסם, הוא שוב פוקד על אציליו לתת לו מתנות, אולם הפעם, היות שמדובר במתנות יקרות יותר, הוא מוסיף שיוכלו לממן אותן באמצעות גבייה מנתיניהם. קופה ציבורית אין. ובבית אודיסאוס עצמו, שם יושבים כל מכובדי האזור ומחזרים אחרי אשתו בהנחה שהוא מת, אין למחזרים מניין לקחת את סעודותיהם היומיות אם לא מרכושו של אודיסאוס עצמו, וכך הם עושים. כל רכוש הוא אישי: הציבור יכול לפקוד עליו לתת אותו למישהו אחר, אבל הציבור עצמו לא לוקח את הכסף. רעיון כזה לא עולה בדעתם.

כמו בין שוויים, כך היו גם היחסים בין שרים לנתינים. בעל הכוח היה יכול לגבות ממון מן הנתינים לפי רצונו, כפי שאלקינואוס מציג לאצילי הפייאקים לעשות וכפי שהמחזרים עושים לרועיו של אודיסאוס. אבל גם היחסים

השישית לפנה"ס, בני משפחת אלקמיאון (Alcmaeonidae), מעשירי אתונה, בנו אותו מחדש. הפרטים אינם ידועים לנו, אבל נראה כי גם כאשר היה מדובר במקום חשוב, מוערך ומשותף לכל היוונים, הביצוע היה תלוי בעשירים. החלטות לגבי הבינוי התקבלו מן הסתם בשותפות, אבל ניהול קולקטיבי של הכספים עוד לא היה קיים.

ניהול על-ידי באי כוח

גם אם לא היה מושג של כספי ציבור, אין פירוש הדבר שכל אדם ניהל את ממונו בעצמו. יתומים, כמו בכל מקום, נזקקו למישהו שינהל את רכושם: תָּמָה עיקרית באודיסאה היא התבררותו של טלמכוס (Telemachus), בנו של אודיסאוס, ושאפתו להחזיר לעצמו את נחלתו מידי מחזריה של אמו. אפטרופוסים ישרים יותר היו מנהלים את הרכוש לטובת היתום. ויתומים לא היו היחידים שלא ניהלו את רכושם בעצמם; הרכב ממונם של שליטים היה לעתים מסובך והצריך ניהול מקצועי יותר מכפי שהמלך היה מסוגל לו, ולכן הוא העסיק פקידים ומנהלים שהיו ממונים על כספו. חסרי אונים עוד יותר היו האלים היווניים, שלא היו יכולים אפילו לבחור את מנהליהם. ידוע לנו כי למקדשים הגדולים, ואולי גם לקטנים, היו מנהלים שדאגו לניהול תקין של הכסף הנכנס והכסף היוצא. בכל המקרים האלה אנחנו מוצאים את המאפיין הראשון של כספי ציבור: לאנשים המקבלים את הכסף, שלא כמו לגיבור ההומרי, אין רשות להשתמש בו לצורכיהם האישיים. הכסף הזה אינו ציבורי: בעל הרכוש הוא היתום, המלך או האל, והמועל בו גוזל את ממונו של הבעלים. אבל מבחינת דפוסי ניהול, הטיפול בכספי מלכים, ועוד יותר מכך בכספי מקדשים, היה תקדים חשוב לניהול כספי ציבור.

פקידי ניהול

באמצע המאה השישית לפנה"ס ריכז פייסיסטרטוס בידיו את כל הכוח המדיני באתונה, בלי שביטל את המשרות המסורתיות. האתונאים, לפחות אחרי גירוש בניו בשנת 510 לפנה"ס, קראו לו "טירן". לפייסיסטרטוס היו הכנסות פרטיות ממכרות כסף באזור תראקיה, וכמו "האדון בעל הנפש" באודיסאה, גם הוא מימן את צורכיהם של אנשי העיר: בניינים ציבוריים, מקדשים, חגיגות, ותוכניות לעידוד הצמיחה. אין להעלות על הדעת שבעלי המשרות, שכולם היו כפופים לו מבחינה פוליטית, דרשו ממנו דין וחשבון על המימון הזה. המצב כבר היה שונה מאוד מזה ששרר בבית אודיסאוס: אם נאמין למחבר **מדינת האתונאים**, היו כבר "מחלקים" (kolakretai), ששילמו בשם המדינה, ו"מוכרים" (poletai) שמכרו רכוש שהוחרם בשם המדינה, ובתקופה מאוחרת יותר, לפחות, חילקו זיכיונות לעבודות ציבוריות. למקדש של אלת העיר היו גזברים. עם זאת, קשה לתאר

פיקוח ציבורי על הפקידים האלה בזמן שכל השלטון היה למעשה בידי פייסיסטרטוס. אפשר אולי לדבר בהקשר של המאה השישית לפנה"ס על המושג של "כספי ציבור", אבל אם היו כספים כאלה, לציבור לא היה עדיין שום מנגנון לשלוט עליהם.

השינוי מבחינה זאת התרחש באתונה כנראה בשנת 508/7 לפנה"ס, כאשר קלייסתנס הנהיג סדרת רפורמות שהיו אמורות להבטיח את ריבונות העם ולמנוע השתלטות של אדם או של משפחה על מנגנוני המדינה. הרפורמות של קלייסתנס היו כולן בתחום הפוליטיקה והניהול הפוליטי, ולא בתחום הפיננסי; אבל בעל כורחם, גם הניהול של כספי המדינה היה עכשיו בידי האתונאים. אך כשלא היה איש חזק בראש – האפיסטטס (epistates), "ראש המדינה" האתונאית בעידן הדמוקרטיה המפותחת, שבידיו הופקדו מפתחות המקדשים והבניינים הציבוריים ושישב בראש אספת העם, הרי נבחר בהגרלה והתחלף מדי יום – כיצד ניהלו האתונאים את כספי מדינתם?

פקידים היו, כאמור, ונוספו עליהם אחרים: הגזברים הראשונים המופיעים במקורות הם "גזברי יוון" (Hellenotamiai), שמונו לנהל את הכסף שתרמו כל המדינות השותפות לברית הֶדְלִית (Delian League), ברית שהייתה במקורה מכוונת נגד הפרסים והפכה במשך חמישים שנה לאימפריה אתונאית. עם הזמן מונו גזברים אחרים, מפקחים (אפימלטיי, epimeletai) ואחרים (אפיסטטיי, epistatai).

לתגמל את העשירים ולסחוט אותם

עם זאת, דרך הניהול בתחילת המאה החמישית לפנה"ס לא הייתה שונה בהרבה מן הדרך הישנה: הכסף עדיין זרם לידי העשירים, ועיני העם היו נשואות אליהם בציפייה שידאגו גם לענייני הכלל, כי היחידים באתונה שידעו לנהל כספים היו אלה שהיו להם כספים. בשנת 483/2 לפנה"ס התגלה מרביץ עשיר של כסף במכרות בלאוריון (Laurion) שבתחום שליטתה של אתונה. בדיון באספת העם הועלתה הצעה לחלק את הכסף בין האזרחים, אבל תמיסטוקלס (Themistocles), אחת הדמויות הדומיננטיות בפוליטיקה האתונאית של התקופה, הציע להלוות את הכסף למאה או למאתיים (המקורות חלוקים בעניין זה) האזרחים העשירים ביותר; כל אחד מן האזרחים האלה התבקש לבנות ולצייד ספינת מלחמה אחת למען המדינה. ההנחה הייתה, שהכסף שהתגלה הוא כסף השייך לכלל. אבל מההצעה של תמיסטוקלס, כמו מהצעת הנגד, אפשר לראות שלא היה כל מנגנון רציני לניהול הכסף הזה. האתונאים ראו רק שתי אפשרויות לניהול כספי הציבור: או לחלק אותם בין כולם, או לתתם לעשירים כדי שישתמשו בהם לטובת הכלל. הם בחרו בדרך השנייה, ובהצלחה רבה: האוניות שנבנו היו אלה שניצחו את הצי הפרסי והצילו את היוונים בקרב סלמיס (Salamis) בשנת 480 לפנה"ס, והן

שימשו גם כבסיס לעליונות הימית של אתונה שנמשכה – אם כי לא בלי הפרעות וירידות – כ-150 שנה.

אף כי שיטת הניהול של תמיסטוקלס נראית לנו עדיין כהמשך של השיטה הישנה, היה בה חידוש חשוב: ההחלטה על אופן השימוש בכסף הוכרעה באספת העם. כבר בתקופה זו עמד העם על זכותו לקבוע את אופני השימוש בכספיו. במשך כל שנות הדמוקרטיה, החלטות העם שדרשו מימון כללו סעיף שפירט את מקור המימון. לא היה מדובר עדיין בניהול או בתקצוב מסודר, אבל מתחילת הדמוקרטיה הבין העם האתונאי שניהול המדינה כרוך גם בניהול כספיה.

פיקוח

במשך המאה החמישית לפנה"ס נעשה ניהול כספי הציבור מתוחכם יותר. תוכניות בנייה הופקדו לא בידי עשירים שידאגו להם כראות עיניהם, אלא בידי ועדות מפקחים שקבעו מפרטים ולוחות זמנים לביצוע; התקצוב נקבע בדרך כלל על-ידי האספה עצמה. לפעמים המפקחים העסיקו פועלים בעצמם – "שכר לפי יום, שכר לפי עשירית שנה, ושכר הניתן בתשלום אחד", כפי שמוגדר באחת הכתובות (*Inscriptiones Graecae*³ 435) – אבל בדרך כלל הם העדיפו למסור את העבודה לקבלנים: לא קבלנים כמו בית אלקמיאון ששאבו את היכולת שלהם ממעמדם החברתי והכלכלי, אלא אנשי מקצוע שעבדו תמורת כסף לפי חוזה. לקבלנים החדשים לא היו בהכרח משאבים משלהם להתחלת העבודה: באי דלוס (Delos) בתקופה ההלניסטית הנוהל הרגיל היה לשלם להם מקדמה של חצי הסכום לפני התחלת העבודה ועוד 40 אחוזים אחרי שהושלמה מחצית העבודה; רק עשרה אחוזים נשמרו בידי מנהלי המקדש עד השלמת המלאכה. העולם של אודיסאוס התהפך: עכשיו מבצעי העבודה היו דווקא אנשים שלא היו בידם אוצרות כסף, ואנשי העם – שהפך בינתיים למדינה – מסרו לידיהם את המשאבים וקבעו להם את תנאי העבודה. מדינה עשירה די הצורך (ולא הייתה מדינה עשירה מאתונה) הייתה יכולה להביא את גדולי האמנים והיוצרים, ובדרך זאת גם לספק עבודה לאנשי העיר שהיו חייבים (ודאי לצערם בעולם העתיק) לעבוד לפרנסתם. בפרפראזה על דבריו המפורסמים של אברהם לינקולן, כספים של הציבור נוהלו בידי הציבור ולמען הציבור.

ענישה

ומה קרה כשהקבלנים לא ביצעו את העבודה, או המפקחים לא השגיחו, או – חמור יותר – מעלו בכסף? הרסן שהחזיק את הקבלנים היה הערבים: הקבלנים חויבו להעמיד ערבים לפני שקיבלו את התשלום הראשון, ואם מסיבה כלשהי הם לא ביצעו את העבודה, הערבים היו חייבים להחזיר את הכסף או לבצע בעצמם את העבודה. בנוסף,

המפקחים – ולא רק הם, אלא כל בעלי המשרות באתונה ובמדינות שחיקו אותה – היו כפופים להליך שנקרא "יישור" (אותינה, *euthyna*): בסוף הקדנציה שלו (בדרך-כלל שנה אחת) היה על בעל המשרה להגיש דו"ח כספי מפורט, ואחר-כך להתגונן בפני כל טענה שנבעה מהדו"ח שלו או בפני כל טענה אחרת שנגעה להתנהגותו בזמן כהונתו. לוועדות שניהלו את ה"יישור" – ועדה אחת לדו"ח הכספי (לוגיסטי, *logistae*), ועדה אחרת לשמיעת טענות האזרחים (אותינוי, *euthynoi*) – הייתה סמכות לסגור את התיק או להעבירו לבית-משפט, שבו אדם שאשמתו הוכחה נידון לעונש.

תקצוב, ביצוע וענישה – אלה היו הכלים שבעזרתם השתלט העם על תוכניות בנייה, והודות להם הצליח לבנות בניינים ציבוריים שעליהם תפארתם של היוונים עד ימינו. אבל לא כל ההוצאות נועדו לבנייה, ושיטות הקבלנות והעסקת הפועלים לא התאימו לכל הצרכים הציבוריים.

התחרות בין כוח ממוני לכוח פוליטי

המהפכה שבה נע הכוח הפוליטי באתונה מאצולה שמעמדה עבר בירושה לקבוצה שראתה את עצמה כ"עם כולו", לא דמתה למהפכות של הצרפתים והרוסים בעת החדשה, מהפכות שבהן נהרגו בעלי השררה כדי לפנות מקום לכניסת גורמים חדשים. לא הייתה הפקעת קרקעות, ואחרי הרפורמות של סולון בתחילת המאה השישית לא הייתה אפילו שמיטת חובות; העשירים שמרו על רכושם. הרפורמה פיזרה את בני המשפחות הדומיננטיות בין יחידות אלקטורליות שונות, ובכך דיללה את כוחם אבל לא ביטלה אותו. תלותם של העניים בעשירים נותרה בעינה, ונאמנותם למי שנתן "דברים כמו שאדון בעל נפש נותן למשרתו" לא נעלמה בן לילה. חיי העשירים היו תמיד תחרותיים, אבל שדה התחרות עבר עתה מן האצטדיון והחגיגות אל הקלפי. היו אריסטוקרטים שידעו להתחרות בזירה החדשה בהצלחה ניכרת. הדוגמא הקלאסית לאריסטוקרט הדמוקרטי היה קימון (Cimon): בנו של מילטיאדס (Miltiades) גיבור קרב מרתון (Marathon), שבו ניצח צבאם של אזרחי אתונה את הצבא המגויס של מלכות פרס), נעים הליכות ואדיב, הוא פיזר את ממונו בהטבות אישיות שכבשו לא רק את לב מקבלי ההטבות אלא גם את לב השומעים עליהן. קימון אכן נבחר למשרות הגבוהות במדינה, ואם הוגלה, הדבר לא היה בגלל אשמה כלשהי, אלא משום שהפופולריות הרבה שלו נתפשה כסכנה לשלטון הדמוקרטי.

הקושי להתחרות בעושרו של קימון התבטא גם מבחינה פוליטית: לא כל אדם היה יכול להרשות לעצמו לתת את גלימתו לאדם בגלימה דלה יותר שפגש ברחוב. פריקלס (*Pericles*), נצר לבית אלקמיאון המפורסם, היה צעיר שאפתן שלא היה יכול להתחרות בקימון מבחינת עושרו. חברו דמונידס (*Damonides*) הוא שמצא את הנוסחה המנצחת: "לתת לעם את המגיע לו", כלומר, להציע הוצאות

פרט מתוך אחת הכתובות המונות את ההוצאות על בניית מקדש הארכתיון (Erechtheion) באתונה. בדו"ח מפורטות כל פעולות הבנייה וזכרים בשם הפועלים שקיבלו תשלום.

עניים, אלא שעושרם לא הספיק כדי לגרוף הון פוליטי לרוב: אנשים כמו קליאון (Cleon), שאביו עסק בעיבוד עורות, או דמוסתנס (Demosthenes), שאביו היה בעל מפעלים לייצור נשק. ניקיאס (Nicias), המצביא במסע הנורא לסיציליה שהביא למפנה הגדול במלחמת הפלופונס, היה דמות ביניים: עשיר מופלג ואריסטוקרט בהתנהגותו, אך הוא שאב את עושרו ממכרות הכסף של לאוריון ומעבדים שהשכיר לקבלני המכרות. לא לשווא היה יכול גורגיאס (Gorgias) הסופיסט לטעון, לקראת סוף המאה הרביעית, כי מי שבקיא ברטוריקה ויכול לשכנע אחרים הוא למעשה אדון כל הבריאה. ההון הלך אחר השלטון, והשלטון בדמוקרטיה אחר הרטוריקה. במאה הרביעית לפנה"ס המשפחות המיוחסות כבר אינן גורם משמעותי בפוליטיקה האתונאית – מהרגע שהעם היה יכול לנהל את כספיו, הוא הפך להיות העשירי שבעשירים, ושום עשיר לא היה יכול להתחרות בו.

ליטורגיות: לסחוט את העשירים והם ימצאו את התגמול

חשוב ככל שהיה לכינון הדמוקרטיה, פיתוח כלים פיננסיים שבעזרתם יוכל העם לנהל את כספיו לא היה הדרך היחידה שבה הפנה העם האתונאי את עושרם של יחידים לטובת עושרו של העם. הדמוקרטיה האתונאית הצליחה לגייס את ממונם הפרטי של אתונאים עשירים גם בלי להפוך אותו לכספי ציבור. הגיוס הזה נעשה על-ידי שכלול שיטתו של

"ממשלתיות" – המילה היוונית, שחשפה טוב יותר את המציאות מהביטויים השגורים בימינו, הייתה "דמוסיון" (demosion), כלומר הוצאות "על חשבון העם" – שמהן ייהנו פועלים ובעלי מלאכה, ובכך להשיג את תמיכתם. תוכנית הבנייה שיזם פריקלס העסיקה מאות ואולי אף אלפי אתונאים, וודאי עזרה להפוך אותו לפוליטיקאי הפופולרי ביותר בדורו. בפריקלס, בתוכניותיו ובמדיניותו אפשר לדון רבות, אבל לענייננו נוגעת העובדה, שהוא הפך על פיו את הקשר בין הון לשלטון: במקום השיטה של קימון, שהמירה כוח ממוני לכוח פוליטי, פריקלס הפך כוח פוליטי לכוח ממוני – שהיה אפשר להמירו שוב לכוח פוליטי נוסף. השיטה ידועה כמובן עד היום לפוליטיקאים בדמוקרטיה, אבל חשיבותה לאתונה הייתה רבה לאין שיעור. הפוליטיקה האתונאית במאה החמישית לפנה"ס נשלטה בידי פוליטיקאים, שכולם היו מן המשפחות המיוחסות שבאתונה, משפחות שמקור עושרן היה באחוזות קרקעיות גדולות. פריקלס היה כמעט האחרון שבהם: בפוליטיקה של המאה הרביעית (ולמעשה כבר מיד אחרי מותו של פריקלס בשנת 429 לפנה"ס) בלטו אנשים מסוג אחר; אלקיביאדס (Alcibiades), קרובו המבריק והמושחת של פריקלס, היה כמוהו נצר למשפחה חשובה ומיוחסת, וקריטיאס (Critias), הקיצוני שב"שלושים" – האוליגרכיה האכזרית שניהלה את אתונה בעקבות תבוסת האחרונה במלחמת הפלופונס – עמד בראש ניסיון להחזיר לעשירים את כוחם הפוליטי; אבל שני אלה כבר התחרו במגרש אחר, נגד אנשים שאמנם לא היו

תמיסטוקלס בבניית הצי – בהשתלטות המדינה על תרבות התחרות של האצילים.

לתחרות זו הייתה היסטוריה ארוכה. כאשר קימון פיזר את ממונו כדי לצבור יוקרה, ובכך גם כוח פוליטי, עיסוקו בפוליטיקה הדמוקרטית היה שונה מן השימוש שעשו אבותיו בעושרם, אבל עצם השימוש במשאבים פיננסיים כדי לצבור יוקרה לא היה דבר חדש. כשאכילס (Achilles), כמסופר בספר כ"ג של האיליאדה, ערך תחרויות ספורט כחלק מטקסי האבל על מות ידידו פאטרוקלוס (Patroclus), הוא הטביע בתודעת העם לא רק את חשיבותו של המת, אלא גם את חשיבותו שלו. פייסיסטרטוס הטיחן ייסד תחרות ספורטיבית ותרבותית, הפנאתנאיה (Panathenaea), שמשכה צופים ומתחרים מתוך תחומם של האתונאים ומחוצה לו, ובלי ספק עזר לבצר את מעמדו בעיני העם. תוכנית הבנייה שלו, שהוזכרה לעיל, ביצרה את מעמדו וגם הנציחה את זכרו לדורות הבאים. חגיגות ראוותניות ותחרויות ספורטיביות הוסיפו כבוד למארגניהן ובכך שימשו כלי בתחרות המתמדת, שהייתה לחם חוקם של האצילים. חשובה עוד יותר בתקופה הארכאית הייתה תרומתו המלחמתית של הגיבור; אם לא כל עשיר היה גיבור מלחמה, כספו העניק לו יכולת צבאית גדולה מזו של אכילס. פייסיסטרטוס לא ערך את הפנאתנאיה ולא בנה את בנייני המפוארים לפני שכבש את אתונה בעזרת צבא שכירים. גם היכולת הצבאית, כשהיא באה לידי ביטוי בשירות העם, הוסיפה כבוד לבעליה, כפי שסרפדון (Sarpedon) סיפר לבן דודו גלאוקוס (Glaucus) באיליאדה: "עכשו עלינו לעמוד בין הראשונים וליטול חלק בקרב הלוהט, כדי שיאמר אדם מן הליקיים עבי השריון: 'לא לחינם מולכים מלכינו בליקיה ואוכלים צאן מפוטם ויין מובחר מתוק כדבש, אלא יש להם גם כח נועז, שהרי הם נלחמים עם ראשוני הליקיים'" (איליאדה יב: 315-321).

הדמוקרטיה בתחילת דרכה ידעה לרתום את התחרות בין האצילים לצרכיה ולמסד אותה כדי שתמשיך להתקיים גם כאשר אציל זה או אחר היה מוכן לוותר על ההשתתפות בה. השיטה הייתה דומה לזאת של תמיסטוקלס – לדרוש מכל עשיר להפיק אחת מן המשימות שעמדו על הפרק – אבל בהבדל משמעותי אחד: שלא כמו בזמן תמיסטוקלס, המדינה לא סיפקה לעשירים את המימון לעבודתם. בשיטה הזאת, הנקראת ליטורגיה (liturgy; אותה מילה עברה דרך תרגום השבעים לסדר התפילה, ובמשמעות זו היא נכנסה לשפות המודרניות) הופקו חגיגות ומעשי פולחן שעלו כסף רב, כגון חגיגת הדיוניסיה (Dionysia) השנתית, שבה הוצגו יצירות דרמטיות ומחולות. עשירים אחדים נדרשו להפיק כל אחד טרילוגיה טרגית אחת, קומדיה אחת (הקומדיות), עם העלילות הפנטסטיות, היו יקרות יותר להפקה מאשר הטרגדיות: שום טרגדיה לא דרשה מקהלה של ציפורים, עננים, צרעות או צפרדעים), או דיתירמב (dithyramb, שירת מקהלה עם ריקוד) אחד לתחרות, והפרס בכל קטגוריה

ניתן לא למחבר ולא למקהלה אלא ל"כורגוס" (choregus), כלומר למממן. הכורגוס לא היה בנקאי גרידא, אלא מפיק:

המחבר נבחר בידי הארכון האפונטימי (eponymous archon, הממונה שעל שמו נקראה השנה), אבל המקהלה, התפאורה, התלבושות וכל שאר העניינים היו באחריותו של הכורגוס.

ליטורגיה חשובה בהרבה מזו של הכורגוס הייתה זו של טרייראך (trierarch), האחראי על אחת מספינות המלחמה של הצי האתונאי. אתונה הייתה מעצמה ימית, והצי שלה היה הבסיס לכוחה הצבאי והפוליטי במשך כל התקופה הקלסית. בניית הצי הייתה רעיון מבריק והרה"גורל של תמיסטוקלס; לתחזק אותו שנה אחרי שנה הייתה משימה לאומית לא קלה, וההוצאה נפלה על העשירים שנבחרו כטריירארכים. גם כאן, התפקיד כלל הרבה יותר מאשר מימון בלבד: הטריראך לא רק דאג לשלמות הציוד ולמשכורות המלחים, אלא גם פיקד על הספינה בעצמו או שכר מפקד אחר במקומו. במאה הרביעית, לא היו העשירים מסוגלים לשאת את נטל הטרירארכיה, ומונו שני טריירארכים, ואחר כך יותר, לכל ספינה.

בכל הליטורגיות הייתה תחרות. הצגה מקצועית ועשירה הביאה, כמובן, כבוד לכורגוס, והזוכים בפרס (חצובת ברונה, שכמו הגביע המודרני, נחשבה חשובה לא בזכות שווייה הכספי אלא הודות ליוקרתה הסמלית) נהגו להקדיש אותו לאלים ולהציבו במקום בולט, עד כדי כך שרחוב אחד באתונה נקרא "רחוב החצובות". במירוץ הלפידים היו קבוצות מכל שבט, וכך גם במקהלות של הדיתירמב; הצלחת הקבוצה או המקהלה, שהייתה הצלחתו של השבט, הוסיפה לשמו הטוב של מי שעמד מאחוריה. לטרייראך שהצליח לצייד את ספינתו לפני האחרים הוצע לפעמים פרס, אבל גם בלי פרס, טרייראך חרוץ ונדיב זכה ודאי לכבוד מהאזרחים, ובייחוד מצוות הספינה ששירת תחתיו. בעלי הליטורגיות ידעו לנצל את השירות הפטריוטי שנכפה עליהם. כנראה לא היה זה מקרה, שהשלב הראשון בקריירה של פריקלס היה שירותו בשנת 472 לפנה"ס ככורגוס לטרילוגיה שכללה את הפרסים של אייסקילוס; ובעלי דין בבתי-המשפט דאגו תמיד להזכיר את הליטורגיות שלהם, ובייחוד את שירותם כטריירארכים, כדי לזכות באהדת השופטים. הכבוד שהתלווה לליטורגיה לא פסח על מי שחויב לשרת, כפי שבישראל הכבוד לחייל לא נגרע מכך שהוא משרת כמגויס ולא כמתנדב. אם מוסד הליטורגיות אפשר לדמוקרטיה לנתב את תחרות האצילים לאפיקים ממלכתיים ולטובת העם, העשירים, מצדם, ידעו לנצל אותו לביסוס כוחם ולצפות מהעם שיגמול להם במוקדם או במאוחר באופן מתאים.

עם זאת, עשירי אתונה לא יצאו מגדרם כדי לזכות בליטורגיות. רשימת החייבים בליטורגיות נערכה בקפדנות, וניתנו פטורים לקטינים, לנכים, לגרים מחוץ לאתונה, לתשעת הארכונים שהיו בעלי המשרה העיקריים של המדינה, ולמי ששירת בליטורגיה בשנה הקודמת. הענקת פטור אישי מליטורגיות הייתה אחת הדרכים שבהן כיבדה

באתונה, עם כל תחכומה והצלחתה הפוליטית, לא הייתה מתקיימת אלמלא מצא העם האתונאי דרכים לנהל את כספו, להחליט על הוצאותיו ולפקח על העוסקים בכסף. השיטות שבהן השתמשו האתונאים נבעו ממנהגי העבר של עיר המדינה האתונאית: מניהול מקדשים, מתחרות בין אצילים ומדיונים ציבוריים שקדמו לדמוקרטיה. הקורא המשכיל יבחין, שדפוס הניהול האלה משתקפים במידת-מה גם במשטרים דמוקרטיים מודרניים. ההצלחה של האתונאים במישור הפוליטי הייתה מושתתת על הצלחה לא פחותה במישור הפיננסי.

לקריאה נוספת:

אריסטו, **מדינת האתונאים**, תרגם וערך דוד אשרי, מהדורה שנייה עם תיקונים של דבורה גילולה, ירושלים: מאגנס, 2006.

אפרים דוד, **הדמוקרטיה הקלאסית: התהוותה, תפקודה, עקרונותיה ותלאותיה באתונה**, ירושלים: מאגנס, 2003.

הרודוטוס, **היסטוריה**, תרגמו בנימין שימרון ורחל צליק-אברמוביץ, מהדורה שנייה, ירושלים: כרמל, 2013.

August Böckh, *Die Staatshaushaltung der Athener* (3. Auflage), Berlin: Georg Reimer, 1886 (1st edn. 1817).

Calum M. Carmichael, "Public Munificence for Private Benefit: Liturgies in Classical Athens", *Economic Inquiry* 35 (1997), 261–270.

John K. Davies, *Athenian Propertied Families*, Oxford: Clarendon Press, 1971.

John K. Davies, *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*, Salem, NH: Ayer, 1984.

David M. Schaps, "Builders, Contractors, and Power: Financing and Administering Building Projects in Ancient Greece", in: Ranon Katzoff, Yaakov Petroff and David M. Schaps (eds.), *Classical Studies in Honor of David Sohlberg*, Ramat-Gan: Bar Ilan University Press, 1996, 77–89.

David M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2004.

Paul Veyne, *Le pain et le cirque*, Paris: Éditions du Seuil, 1976.

Peter Wilson, *The Athenian Institution of the Khoregia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

מקורות האיורים:

תמונה בעמוד 9: א.א.פ. קריאייטיב / Alamy / Eddie Gerald

תמונה בעמוד 10: Tilemahos Efthimiadis / Wikimedia Commons / CC-BY-SA 2.0

תמונה בעמוד 13: Marsyas (Μαρσύας) / Wikimedia Commons / CC-BY-SA 3.0

אתונה את מי שהיטיבו עמה. הדבר נעשה נפוץ עד כדי כך, שבשנת 356 לפנה"ס כל הפטורים האישיים האלה בוטלו בטענה שבשל ריבוי הפטורים שקיבלו העשירים, הליטורגיות החלו לחול על העניים. עשירים גם ניסו להסתיר את עושרם כדי להתחמק מליטורגיות, וכדי לבחון את מידת עושרו של אתונאי היה צורך לבדוק גם את רכושו הגלוי וגם את המוסתר. פתח מילוט נוסף לאתונאי שלא זכה בפטור ולא הצליח להסתיר את רכושו היה האנטידוסיס (antidosis), כלומר "החלפה": אם טען מישור שאזרח אחר עשיר ממנו ולא הוטלה עליו ליטורגיה, בפני האזרח האחר עמדו שתי אפשרויות: הראשונה, אם הודה שהוא עשיר יותר, שייטול על עצמו את הליטורגיה; השנייה, אם טען שהראשון עשיר ממנו, להחליף אתו את כל רכושו. פתרון קיצוני שכזה, שלמיטב ידיעתי אין לו מקבילה בתולדות עמים אחרים, מעיד על המוטיבציה החזקה שהייתה לאתונאים עשירים להשתמט מחובת הליטורגיה.

אאורגטיזם: השפעת ההון אחרי שקיעת הדמוקרטיה

הליטורגיות היו דמוקרטיות ביסודן, בכך שהעם גזר על עשיריו עול כספי כבוד ואפשר להם רק פתחי מילוט מוגבלים ומוגדרים. עם שקיעת הדמוקרטיה ועליית המונרכיות ההלניסטיות, לא היה עוד מקום לליטורגיות. אבל הפן התחרותי שבליטורגיות, שבהן העשירים התחרו זה בזה בנכונותם להיטיב עם העם, לא נעלם. כבר במקורות מן התקופה הקלאסית אפשר למצוא זרים המיטיבים עם העם האתונאי באמצעות אספקת תבואה בזול, בתמיכה דיפלומטית או בכל דרך אחרת; אדם כזה היה יכול לזכות במעמד של "אאורגטס" (euergetes), "מיטיב", וליהנות מהטבות מסוימות מצד שליטי אתונה, החל מפטור ממסים וכלה בהענקת אזרחות. בתקופה ההלניסטית היה אפשר למצוא בכל הערים היווניות אנשים המוכרים כ"אאורגטס", אבל בתקופה זאת כבר מדובר באזרחי העיר עצמה שסיפקו מזון או ציוד לגימנסיון, או מימנו פולחן כלשהו. התופעה הזאת, שהייתה מעין ליטורגיה וולונטרית, נקראת בפי חוקרים "אאורגטיזם" (euergetism); היא הנציחה את הצד הפטריוטי-התחרותי של הליטורגיה, והייתה, כמו הליטורגיה באתונה הדמוקרטית, מנגנון שבעזרתו אדם עשיר היה יכול להשתמש בממונו כדי להעמיד את עצמו במקום מכובד, כבסיס להשפעה בהווה ולתהילה בעתיד – שניים מן הדברים היקרים ביותר בעיני האליטות היווניות.

סיכום

בחברה שבה הייצור והמלאכה מתקיימים הודות לכסף, גוף שאין לו מימון אינו יכול לשלוט. המהפכה הדמוקרטית